

המונח "מוסיקה" בספרותנו בימי-הביניים¹

נחמיה אלוני, ירושלים

1. פתיחה

המונח "מוסיקה" נפוץ מאוד ושכיח בלשון בני דורנו, והוא דוחק את המונח העברי "נגינה". מאמר זה ינסה לחקור את חדירתו של המונח "מוסיקה" לספרותנו בימי-הביניים, למן המאה השמינית עד המאה החמש-עשרה. מהמאה השש-עשרה ואילך נפוצה מלה זו בספרותנו ונעשתה שכיחה אף בספרותנו הדתית, ואין כל צורך להוכיח את מציאותה². דפי המוסיקה הראשונים, שבהם נתגלו פיוטים בצירוף תווים-נגינה של ימי-הביניים המכונים "גוימות", נדונו ונתפרשו בזמן האחרון³. מדיונים אלה נחברר, כי נכתבו דפים אלה באחת מארצות המזרח התיכון במחצית הראשונה של המאה השתים-עשרה (1122–1140)⁴. אולם אין ספק, כי היו בעמנו עוסקים במוסיקה ימים רבים לפני המאה השתים-עשרה ואף למדו נושא זה בחיבורים קדומים כתובים ערבית החל מהמאה התשיעית לכל המאוחר. בספרותנו מעטים מאוד החיבורים המיוחדים המוקדשים לנושא המוסיקה, וניאלץ לחפש את המונח "מוסיקה" בספרים המוקדשים לנושאים אחרים.

המונח "מוסיקה" אינו מופיע במילונים העבריים עד דורנו⁵, והוא הדין לגבי המילונים הערביים⁶.

כבר במאה הרביעית לפסה"ג (הארץ נכבשה על-ידי אלכסנדר מוקדון בשנת 333 לפסה"ג) בא עמנו במגע עם התרבות היוונית, אבל המונח "מוסיקה" לא נתגלה עד לאחר הכיבוש הערבי, במאה השביעית. בתקופת הבית השני החלו לחדור לספרותנו שמות יווניים של כלי-מוסיקה⁷, ותהליך זה נמשך גם לאחר חורבן הבית⁸. נראה, כי הסיבות שמנעו את חדירתה של המלה "מוסיקה" היו:

1. מאמר זה, הפותח שורת מחקרים על מונחים הנוגעים במוסיקה בספרותנו שבימי-הביניים, מוקדש למונח "מוסיקה" בלבד. המאמרים הבאים ידונו במונחים לחן, נעימה, קול, תנועה.
2. ע'י' להלן בפרק 4 והע' 27.
3. כתבו על דפים אלה לאחרונה מאמרים מקיפים ויסודיים: י' אדלר, *Les chants synagogaux Genizah Fragments of Hebrew*; notés au XIIe siècle, in *RM*, 51 (1965): 19–51.
4. *Hymns and Prayers set to Music* העומד להופיע בכתב-העת *Journal of Jewish Studies*. חומר חדש פירסם א' שייבר, מסידוריהם של גרי צדק, תרביץ, לה (תשכ"ו), עמ' 269–273.
5. ע'י' סיני, נו (תשכ"ה), עמ' נא. – באותו מקום גם נידון שם המחבר "מעמר", והשווה ליה קרית-ספר, מא (תשכ"ו), עמ' 239/מס' 1634.
6. המונח נמצא במילוניהם של גור (גרוזבסקי), אבן שושן, ובלקסיקונים למלים זרות ובין-לאומיות.
7. אלבסחאני, אליאס, אלמג'ד, וויהר, איילון-שנער ועוד.
8. דינאל ג, ה, י, טו (שלושה פסוקים).
9. ע'י' ש' קראוס, *Talmudische Archaeologie*, III (לייפציג, 1912), עמ' 76–102; הספרות הרשומה להלן בהע' 12.

1. חורבן בית-המקדש השני, שיחד עמו בטל השימוש בכלי-זמר ובכלי-נגינה. אם אין עבודה בבית-המקדש אין שירה ואין נגינה של לוויים המלווה אותה. כבר אחרי חורבן בית ראשון אמר המשורר: "על ערבים בתוכה תלינו כנורותינו" (תהלים קלז, ב). אחרי חורבן בית שני כתוב במשנה: "משבטלה סנהדרין בטל השיר מבית המשתאות"; ובתלמוד נאמר¹⁰: "אל תשמח ישראל אל גיל כעמים" (הושע ט, א)...אי מההוא הוה אמינא הני מילי זמרא דמנא אבל דפומא שרי, קא משמע לן". וזה ביאורו של רס"ג לאיסור השימוש בכלי-נגינה¹¹: "והדי' אלאנאע א[נ]מא כאנת תסתעמל פי אלקדס ליסר אלמסבחון בהא... פנקול אן אלסמאע חלאלא בת'לת' שרוט אינה כ'אצה ודי אלמוצופה וקום כ'ואץ והם בני לוי ופי מוצ'ע כ'אץ והו אלקדס ומא כ'רג' ואחד מן הדי' אלג' שרוט פהו חראם" (ותרגומו: ואלה הם המינים שהשתמשו בהם בירושלים כדי לשמח את המתפללים בה... ונאמר כי השמיעה מותרת בשלושה תנאים: כלים מיוחדים והם הכלים המיוחדים המתוארים ואנשים מיוחדים והם בני לוי ובמקום מיוחד וזוהי ירושלים ואם בטל (באופן מילולי: יצא) אחד משלושת תנאים אלה הריהי אסורה).

2. המלחמות ביוונים וברומאים, והמרדיות וההתקוממויות אחרי חורבן בית שני, גרמו שתימנע שירה ונגינה מבני עמנו בארץ ועוררו נגד השימוש במונח הכולל הוראה זו. היתה המלחמה גם נגד התרבות הזרה, התרבות ההלניסטית, שביטויה העליון היה ה"מוסיקה" במובנה הרחב, הכולל זמרה, נגינה וריקוד.

3. עצם המלה "מוסיקה", שמוצאה מן המלה "מוסה" והיא שאולה מעולם המיתולוגיה היוונית והאלילית השנואה על עמנו, לא יכלה להיקלט בלשונו באותה תקופה. עם כל זאת לא פסקו שירה ונגינה מפי היהודים, והיתה קיימת השפעה של התרבות היוונית על התרבות העברית לפני כיבוש ארץ ישראל על-ידי הערבים¹². השפעה זו נמשכה אחרי הכיבוש הערבי באמצעות התרגומים לערבית והשתלטות הספרות הערבית בארצות-הכיבוש של האיסלאם. לא נודע לנו המונח "מוסיקה" במשך שלוש מאות שנה אחרי הכיבוש הערבי, אף כי נמצאים בספרותנו במאה התשיעית קטעים הקשורים במוסיקה שלא נתפרשו עד היום ויידונו להלן. גם ביצירותיו של ר' סעדיה גאון, שנמצאים בהן דיונים בענייני מוסיקה¹³, לא מופיע המונח "מוסיקה". אף בפירושו ל"ספר יצירה" לא נזקק רס"ג למונח זה, אולם יש בידנו לקבוע כיום, כי באחד הפירושים ל"ספר יצירה" נתגלה המונח לראשונה בלשון הערבית-יהודית.

9. סוטה פ"ט מ"א. ועי"ש ר"ע מברטנורא ועיקר תוי"ט, שביקשו לרכך את דברי המשנה שנאמרו סמוך לחורבן הבית.

10. גיטין ז, א/22-26. ועי"ש תוספות שביקשו לרכך ולהתיר ב"שעת חופה שעושין לשמח חתן וכלה".

11. פירוש תהלים קג, א. - את הפרקים קכה-קנ ההדיר ב' שרייאר (B. Schreier), ברלין, 1904, ועי"ש, עמ' XXIII. הפירוש לתהלים כולו הופיע במהדורתו של ר"י קאפה, ירושלים, תשכ"ו.

12. עי' ש' ליברמן, Greek in Jewish Palestine, ניו-יורק, 1942; Hellenism in Jewish Palestine, ניו-יורק, 1950; ותרגום שניהם בספרו יוונים ויונות בארץ-ישראל, ירושלים, תשכ"ג. - יוסף פלביוס, קדמוניות היהודים, ב, פרק טו, מדבר על הורדוס והתיאטראות והקרקסים שהתקין ואף ערך תחרות מוסיקה.

13. פארמיר הקדיש ספר (FS) לדברי רס"ג בספר האמונות והדעות; דיון נוסף בענייני מוסיקה נמצא בפירושו לתהלים ובהקדמתו הארוכה לפירוש זה, עי' ש' עפנשטיין, זכרון לאברהם אליהו, ברלין, תרס"ט, עמ' 135-160; תרגום עברי עי' י"י ריבלין, קובץ רס"ג, ירושלים, תש"ג, עמ' שפב-תכו; ח' אבנארי עומד לפרסם קטע נגילה, שבו נוסח שונה ומורחב של הקדמתו הארוכה לתהלים.

המאה ה-10

דונש בן תמים (קירואן, נולד בסוף המאה ה-9). – פירוש לספר יצירה¹⁷:
 [1] "והדא הו עלם אלמוציקי והו אשרף אלעלום אלריאצייה אלארבעה ואכרהא כלהא". (זוהו מדע המוסיקה, והוא הנכבד ביותר בארבעת המדעים המדויקים¹⁸ והאחרון בכולם).
 דונשי, 16/41–17. – דונש², עמ' מ: "חכמת הנגון".

[2] "ותלך סראיר מכ'פיה מן צנאעה סראיר אלמוסיקי יטול שרחהא ויעמא אלכתאב עלי אכת'ר מן יקראה מן אלנאס". (ואלה הם סודות נסתרים במלאכת סודות המוסיקה שיארך ביאורם ויהיה הספר מעורפל לרוב האנשים שיקראוהו).
 דונשי, 3/46–. השווה דונש², נב/7–9: מסדר התמונות (העיקר חסר).

– בתרגום אנונימי

[3*] "אלא למי שהוא בקי בחכמת פילוסופיא ואפני חלקיה השלשה, אשר תחלנת]ם חכמת החשבון וחכמת ההנדסה וחכמת הגלגל וחכמת החבור, כלומר המוצקי ואחריו החכמה השנית והיא חכמת הטבעים, כלומר חכמת הרפואות ואחר כך ידע זאת החכמה השלישית והיא חכמת היחוד לקב"ה והענינים הרחנים".
 וולפסון, 17/הע' 267, ועי' 302–303/הע' 155; מובא כאן לפי י"ל דוקס, *Literaturblatt des Orients*, VI, (1845), 7/562–12. – השווה דונש², טו/7–9 (העיקר חסר); HU, 29/400: חכמת החבור כלומר מוציקי (והוא מציין כ"י מינכן 92, דף 99; קטלוג רמשיש, 58/ס' 19). – אין המקור הערבי של פתיחת הספר בידגו. לא נבדק כה"י של מינכן, כי תצלומו אינו בארץ.

[4*–5] "ודע כי האו"י מצד גדולתן הן רוחניות אינם צריכות לשום כלי מן הכלים ותקראנה אצל בעלי המוסקיא [צ"ל: המוסיקא] הרכות...".
 כ"י ברלין (4) 2165, 78. – בכ"י מינכן 92 דף 105 ב: מוציקי. – עי' HU, 30/400; השווה דונש², מח/15–13: חכמת הנגון.

המאה ה-12

משה אבן עזרא (גראנאדה, ע1055–ע1135). – כתאב אלמחאצ'רה ואלמד'אכרה (ספר השיחות והזכרונות):
 [6א] "אן צנעה אלשער והו אלמסמי באליונאניה זוגמיטיקא (צ"ל: פואיטיקא) ותפסירה צנעה אלשער וליס מן אלעלום אלקאימה בד'אתהא כאלחסאב ואלהנדסה ואלמוסיקי וגירהא". (מלאכת השיר הנקראת פואיטיקא ביונית אינה מן החכמות העומדות בפני עצמן, כגון: חשבון, הנדסה ומזיקה וכיוצא בהן).
 רמב"ע, 12 ב/6–9. – התרגום העברי רמב"ע, מד/3–4.

17. בחיבור, שהוא מאמצע המאה ה-10, מחכר פירוש רס"ג לספר יצירה. – שרידי החיבור במקור הערבי, שנתגלו בנגיזת קהיר, נתפרסמו על-ידי ג' וידה (= דונש), והתרגום האנונימי על-פי כתב-יד אוכספורד, קטלוג גויבואיר מס' 2250, 2, יחד עם הספר למשאלה בקדרות, על-פי כתב-יד אוכספורד מס' 2023, e. תרגום אנונימי אחר, מס' [3].
 18. ואלה הם: חשבון, אלגברה, תכונה ומוסיקה. עי' HU, 44/הע' 7b; בחיי בן יוסף הספרדי, תורות הנפש, פריס, תרניו, עמ' 37.

[6ב] "פאעלם אולא אן עלם אלכלאם ואללגה ליס מן אלטעאלים פי דואתהא כמא קדמת נחו אלחסאב ואלהנדסה ואלמוסיקי וגיראה מן אלעלום אלברהאניה אנמא הי אצטלאחיה". (ראשית עליך לדעת, שחכמת המליצה בכל שפה שתהיה אינה מן הלמודים העומדים בפני עצמם כאשר בארתי למעלה, כגון: חשבון, הנדסה ומוסיקה וכיוצא בהם מן החכמות המופתיות, אלא היא מלאכותית.)

רמב"ע, 71 ב/8-11. – התרגום העברי: רמב"ע, קט/4-6.

[7] "ת"ם קאל אן אלשער כלאם יוצע חרכאתה וסכונה עלי צ'רוב מא מן תאליף אלנגם אלמוסיקיה אלתי יאנס בה אלטבע ותסכן אליהא אלנפס". (אחר-כך באר שהשיר הוא מאמר שתנועותיו ושואיו מסודרים על פי סדר קבוע המתאים לקולות הזמרתיים, כדי שטבע האדם יתענג עליהם וימצא בהם קרת-רוח.)

רמב"ע, 72 א/11-12. – התרגום העברי: רמב"ע, קט-קי/2.

[8-10] "ואלשער ענד אליונאניין באלכלאם כאן מולפא בתאליף מוסיקי וענד אלערב כל שער מולף בתאליף מוסיקי שער וליס כל תאליף מוסיקי בשער". (השיר אצל היונים נתחבר כאחד עם נגון. אצל הערבים יש נגון לכל שיר, אבל אין שיר לכל נגון.)

רמב"ע, 72 ב/13-15. – התרגום העברי: רמב"ע, קי/15-16.

[11] "ולמן אראד אן יעלם עלם אלמוסיקי פלא באס פי תעלמה בעד אלנחו". (ומי שירצה ללמוד את חכמת הזמרה אין רע אם ילמד אותה אחר שלמד דקדוק.)

רמב"ע, 73 א/11-12. – התרגום העברי: רמב"ע, קי/24-25.

[12] "קאל בעץ אהל אלמוסיקי אלסמע אדק תמיזא מן אלבצר אדא כאן יערף בוג'ודה ד'ק אלכלאם אלמוזון ואלנגקדאת אלמתנאצבה¹⁹ ואלפרק בין אלצחית ואלמתזחף ואלמזדוג' מן אלאיאקאע ואסתוי אללחן". (אחד מחכמי המוסיקה אמר: חוש השמיעה מטיב יותר להבחין מחוש הראות, שהרי בראשון בוחנים מאמרים שקולים ודברי בקורת ויכוחים. על ידי האזן מכירים את ההבדל בין בית שבשיר שרגליו שוות ובין בית שרגליו משתנות, ויודעים אם המלים מתאימות אל הנגון²⁰.)

רמב"ע, 77 א/10-14. – התרגום העברי: רמב"ע, קטו/2-6, ואין התרגום מדויק כל צורכו, בייחוד במחציתה השנייה של המובאה.

יהודה הלוי (טולידו, ע1075-מצרים ע1140). – כתאב אלחג'ה ואלדליל באלדין אלד'ליל (ספר ההוכחות והראיות בעניין הדת המושפלת-הכזרית):

[13-15] "ואמא עלם אלמוסיקא פתכיל אמה תפצל אלאלחאן ותוקפאה עלי אנ'ל קומהא והם בני לוי ינתחלון אלאגאני פי אלכית אלמעט'ם פי אללאקואת אלמעט'מה. וקד כפוא טלב אלמעאיש כמא יאכ'ד'ון מן אלעשור פלא שגל להם גיר אלמוסקיה [צ"ל: אלמוסיקה] ואלצנאעה מעט'מה ענד אלנאס כמא הי פי נפסהא לא מהג'נה ולא צ'איעה.

19. לא מצאתי במילונים את הבניין השישי, ואם נתרגם לפי הבניין החמישי: (ודברי הבקורת) המתקבלים על הדעת; אולם ייתכן שיש לקרוא: "אלמתנאסבה", ויש לתרגם: מתאימים.

20. תירגם הלפר תרגום חפשי מאוד עד כדי פאראפראזה. בימים אלה מכין תרגום חדש ידידי א"ש הלקין, ונקווה כי יהא תרגומו מדויק יותר. – את המשפט האחרון יש לתרגם: וההבדל בין הנכון והלקוי והניגונים המתחברים והניגונים השונים.

ואלקום מן שרף אלענצר וד'כא אלטבע חית' הו ומן רוסהם אלצנאעה דוד ושמואל פמא תטין באלמוסקא [צ"ל: באלמוסיקא] הל אחכמוהא אם לא". (ראה התרגום מס' [18-16]).
 ריה"ל¹, 3/124-24/122. ד"צ בנעט, לנוסח הערבי של הכוזרי, ספר הזכרון לגולדציהר, חלק 2,
 ירושלים תשי"ח, 1/115-: "צ"ל אלמוסיקא"; שם, 1/116: באלמוסיקה (על-פי כ"י).

— בתרגומו של יהודה אבן תבון (פרובאנס, המאה ה-12):

[18-16*] "אבל חכמת המוסיקא חשובה באומה שהיא מחלקת הנגונים ומעמדת אותם על הגדולים שבעם והם בני לוי מתעסקים בנגונים בבית הנכבד בעתים הנכבדים. ולא הוצרכו להתעסק בצרכי הפרנסה כמה שהיו לוקחים מהמעשרות ולא היה להם עסק זולתי המוסיקא והמלאכה נכבדת אצל בני אדם כאשר היא בעצמה אינה גרועה ולא פחותה. והעם מחשיבות השורש וזכות הטבע כאשר הם, ומראשיהם במלאכה: דוד ושמואל. ומה תחשוב במוסיקא היהו יודעים אותה אם לא". (ראה המקור מס' [15-13]).
 ריה"ל², 3/125-24/123.

יוסף בן יעקב אבן צדיק (קורדובה, ע 1075-1149). — העולם הקטן:

[19*] "להרגיל עצמו בחכמות ארבע, שאחת מהן היא הארתמאטיקה, והיא חכמת החשבון; והשנית אלהנדסה והיא חכמת התשבורת; והשלישית מוסיקי והיא חכמת חיבור הניגון; והרביעית היא התכונה".
 מהד' ש' הורוביץ, ברסלאו, 1903, 4-1/2. HU - 7/409.

אברהם בר חייא (ברצלונה, מחצית ראשונה של המאה ה-12). — יסודי התבונה ומגדל האמונה:

[20*] "והעמוד השלישי בחכמת הנגון הנקראה בלשון יון מושיקא".
 מהד' י' מיליאס, מדריד-ברצלונה, 1952, יא/3-4.

[21*] "העמוד השלישי מפרש חכמת הנגון, והחכמה הזאת נקראת בלשון יון מושיקא".
 עיי"ש, נב/3-4. — כאן נפסקים כה"י.

יוסף בן יהודה בן יעקב אבן עקנין (ברצלונה, המאה ה-12). — אנכשאף אלאסראר וט'הור אלאנאר (התגלות הסודות והופעת המאורות):

[22] "והד'א נץ כלאם אבו נצר אלפראבי פי צדר כתאב אלמוסיקא". (זה לשון דברי אבו נצר אלפראבי בפתיחת ספר המוסיקא).
 מהד' א"ש הליקין, ירושלים, תשכ"ד (1963/64), 39 א/10-11. — תרגום עברי: עיי"ש, 25-26/153.

אנונימוס (קהיר, המאה ה-12). — [רשימת ספרייתו של אבו סעד הרופא (1190)]:

[23] "אלמוסיקי". (ס' המוסיקה).
 ד"צ בנעט, תרביץ, ל (תשכ"א - 1960/61), 19/180, ותרגומו עיי"ש, 19/181.

משה בן מימון² (קורדובה, 1135 - קהיר, 1204). — מקאלה פי צנאעה אלמנטק (מאמר במלאכת ההגיון).

הקטע בענייננו חסר במקור ונשתמר רק בתרגומים, להלן מס' [24-26].

21. אין המונח נזכר בשו"ת שלו, אף כי דן בענייני זמרה ונגינה באחת מהן. עיי' מהדורת י' בלאו, ב, ירושלים, תשי"ך, עמ' 398-400; ספרות נוספת לרשום שם: גיה פארמיר, Maimonides on Listening

— . — בתרגומו של משה בן שמואל אבן תבון (פרובאנס, המאה ה-13), בשם "מלות ההגיון": [24*] "וחלקי החכמה הזאת אשר הם שרשיה ד' והם חכמת המספר וחכמת השעורים וחכמת הכוכבים וחכמת חבור הנגונים היא המוסיקא".
מהד' י' אפרת, ניו-יורק, תרצ"ט (1938/39), סא/3-5.

— . — בתרגומו של אחיטוב בן יצחק הרופא (פלירמו, המאה ה-13), בשם "מאמר שמות ההגיון": [25*] "וחלקי זאת החכמה שהם עיקריה ארבעה והם חכמת המספר, וחכמת התשבורת, וחכמת התכונה, וחכמת חיבור הניגונים והיא המוסיקא".
ע"ש, צו/20-22.

— . — בתרגומו של יוסף בן יהושע בן ביבש (לורקה, המאה ה-14), בשם "מלות ההגיון": [26*] "וחלקי החכמה הזאת שהם עיקריה הם ד' והם חכמת המספר וחכמת התשבורת וחכמת הכוכבים וחכמת חבור הנגונים והוא המוסיקא".
ע"ש, קכו/15-17.

דלאלה אלהאירין (מורה נבוכים), ח"ב פ"ח:
[27] "ושיעיה פיתאגורס כלהא תעתקד אן להא אצואת מלדיה מתנאסבה מע עט'מהא כתנאסב אלהאן אלמוסיקי ולהם אעטא עלל פי כוננא לא נסמע תלך אלאצואת אלהאילה אלעט'ימה והדיא אלאריא משהור פי מלתנא איצ'א". (ראה התרגום מס' [28*—30]).
מהד' ש' מונק - י' יואל, ירושלים, תרצ"א (1930/31), 10-7/186.

— . — בתרגומו של שמואל אבן תבון (פרובאנס, המאה ה-12): [28*—29] "וסיעת פיתגורס כולה תאמין, שיש להם קולות ערכים, נערכים עם גדלם כהערך נגוני המוסיקה [נ"א: המוסיקא] ויש להם מתת עלות להיותנו בלתי שומעים הקולות ההם הנוראים העצומים. וזה הדעת מפרסם באמתנו גם כן".
מהד' י' אבן שמואל, כרך ב, ח"א, ירושלים, תשי"ט (1958/59), עמ' 127-128 (שם בניקוד).

— . — בתרגומו של יהודה אלהריזי (טולידו, ע1165 — לפני 1253), ח"ב פ"ט:
[30*] "וכת פיטאגורס כולם יאמינו כי יש להם קולות ערכות הולכות על סדר על פי גדולתם כנגד נגינת המוזיק' ויש להם עלות מונעות שלא נשמע אלה הקולות העצומות וזאת היא הסברא הידועה כאמונתנו".
מהד' ל' שלוסברג, לונדון, 1851-1879, ח"ב (1876), עמ' 15 עמודה א/16-21. — מהד' ווילנא, תרע"ג, 151, פרק ט, עמודה א/5 —: המוזיקא.

to Music, לונדון 1941. — לעניין הנדון שם: ח' שירמן, הרמב"ם והשירה העברית, מאונים, ג (תרצ"ה), עמ' 433-436; הנ"ל, שירים חדשים מן הגניזה, ירושלים, תשכ"ו, עמ' 297; ספר החסידים, פרנקפורט, תרפ"ד, 106/ס' שמח; יעב"ץ, סדור התפלה, חלק ו, חלק המצרי; ש' אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל, א, תל-אביב, תרפ"ד, עמ' רח. — ואין המונח בספרו ת'מאניה פצול (= שמונה פרקים). — אין המונח משום מה בתירגום טדרוס, באור על תורת השיר לאריסטוטליס, פיסא, תרל"ב, אף כי בתרגום מ' הק, ת"א, תש"ז, 16/145 נמצא מונח זה פעם אחת.

— שרח אלמשנה, מקדמה (פירוש המשנה, הקדמה):

[31] "וד'לך אן נפרץ' אנה קלנא לרג'ל מן אהל אלעלם באלטב ואלחסאב ואלמוסיקי מאהר פי אלטביעיא ד'כי אלד'הן חסן אלפטרה ערי מן עלם אלהנדסה ועלם אלנג'ום". (בניה שאמרנו לאדם מלומד בחכמת הרפואה והחשבון והמוסיקה, בקי בחכמת הטבע, זך הרעיון, בעל הבנה, ואין לו שום ידיעה בחכמת ההנדסה וחכמת התכונה.)
מהד' פוקוק, אוכספורד, 1655, 10/86-12. — התרגום העברי: י' קאפה, ירושלים תשכ"ג (1962/63), לז/10-6: עלם אלנג'ום. — תרגום אחריו, מהד' ירושלים "אל המקורות", תשט"ו (1955/56), דף 4 א עמודה ב/28-30, מתרגם "אלמוסיקי": "הנגון".

המאה ה-13

יהודה אלחריזי (טולידו, ע1165 — לפני 1235). — מלון המלות הזרות:

[32*] "מוסיקא היא מלאכת נגינות".

מ"ג, מהד' וילנא, תרע"ג (1912/13), עמ' 8 עמודה ב. — עי' HU, 25/430.

— מוסרי הפילוסופים (תרגום של אדב אלפלאספה לחנין אבן אסחאק [מת 873]):
[33*—34] "אמר חנניה... תחילת מה שילמד החכם לתלמידיו... בשנה [ה]שנית יעתיקו מן הלימוד הזה אל הדקדוק והשיר... אחרי כן בשנה [ה]שמינית לחכמת המוסיקא [נ"א בשני כ"י: מוסיקה] היא חכמת הניגון".
מוה"פ, 18/10-25.

[35*] "קבוץ אחר מן הפילוסופים ודבריהם בענייני הניגון והמוסיקא".
ע"ש, 13/הע' 1 על-פי שני כ"י.

[36*—א, ב, 37, 38] "וצוה [המלך] לבעל המוסיקה [נ"א: המוסיקא] לשקוד לפניהם וללמוד מפיהם מה שידברו מענייני המוסיקה. אמר אחד מהם: המוסיקא ענין נכבד נלאתה יכולת הדבור להראותו ולא יכלו להראתה [צ"ל: והראתה] אותו הנפש בכח הניגון".
ע"ש/הע' 22-25. — עי' רמ"ש, HB, XIII, 17/36-20, ושם מקבילה מן המקור הערבי.

[39*] "מה שיאמרו ממליצותם במוסיקא".
ע"ש/הע' 7 (3 כ"י). — עי' רמ"ש, HB, XIII, 17/36-18: במליצותיהם...

[40*] "אמר השני: יתרון המוסיקא [שהוא] מתחבר עם כל מלאכה".
ע"ש/הע' 27-28. — עי' רמ"ש, HB, XIII, 21/36-22, ושם מקבילה מן המקור הערבי.

[41*] "ואמר לבעל המוסיקא: מדוע תנועות הקולות ושבירת הנעימות וסיבובן בגרון יערב וינעם, ולא יערב כן דבר המסופר".
ע"ש, 1/14-2.

[42*] "אמר לבעל המוסיקא: עורר הנפש לקראת כחותיה הנכבדות מן הענוה והיושר וסבר הפנים, והגבורה והחנינה והצדק והנדיבות".
ע"ש/הע' 6-7. — שם: "לקראת בעל המוסיקא", וע"ש הערה 25.

[43*] "והיה אומר לבעל המוסיקה: תראה לנו זמן הציצים בציציו והערוגות במיני בשמיהם".

ע"ש, 4-3/15.

[44*] "והיה אפלטון אומר: צפור הדרור וכל מיני העופות וכל מיני הסוסים והגמלים ישתוקקו ויכספו לקול המוסיקה".

ע"ש/4-6.

[45*] "ואמר: מצאתי תועלת בחכמת המוסיקא במרוצת הסוסים וערוך השלטים ולהוציא החילים".

ע"ש/9-10.

[46*] "ואמר אריסטוטליס תוצאות המוסיקא יעוררו העצה הרחוקה ויקריבו המחשבה הנודדת ויהדרו הרעיון היעף".

ע"ש/12-14.

[47*] "ונגן בעל המוסיקא נגון אהבה וחברה והחביר בין איש מאנשי הבית ובין שפחת המלך".

ע"ש/19-20.

[48*] "והמוסיקא מביאה אל המדע הרחנני".

ע"ש/28-29.

[49*] "ואמר אלכסנדר: אפשר שאראה שהאדם מתנועע אצל המוסיקא".

ע"ש, 16-15/16.

[50*] "ואמר אקלידוס: המוסיקא מלאכה תחביר כל מין אל מינו".

ע"ש, 19/17. - שם: "אקליוס", וע"ש הערה 28.

[51*] "כי תנועת המלחמה שקולה במשקל המוסיקא, וזה מאמר ידוע אצל גבורי המלחמות".

ע"ש/25-26.

[52*] "היין הוא עילה תניעהו מחשבות בעלי המוסיקא".

ע"ש, 1/18.

אברהם בן הרמב"ם (קהיר, 1186-1237). - כפאיה אלעאבדין (המספיק לעובדי ה'): [53] "ולתחציל אלכל'לה אלבאטנה אלמוצ'לה אסתעמל אלאנביא ואתבאעהם אלאת אלמוסיקי ואלאלחאן לתחריך אלנוזעי אליה תע'". (ולשם השגת ההתייחדות הפנימית המקשרת השתמשו הנביאים וחסידיהם בכלי המוסיקה והניגונים כדי להניע את הרגיש [כלב] אליו יתעלה).

מהד' ש' רונבלאט, ב, בלטימור 1938, 20/384 - 1/386.

משה בן יוסף אבולעאפיא הלוי (טולידו, המאה ה-13). - (פירוש הקאנון לאבן סינא): [54*] "פירש החכם אבו עמרם מוסי'ן' אללאוי שבחכמת המוסיקא יתבאר שכאשר יהיו ב' קולות מתחלפות בכבדות או בחדות".

WS, 3/553-; המזכיר, 19 (1879), עמ' 43; כ"י מינכן מס' 8 דף 230. - ע" AL, עמ' 162; HU, עמ' 410, 689; אוה"ס, עמ' XXIX.

יצחק בן אברהם אבן לטיף (ספרד, המאה ה-13). – גנוזי המלך:
 [55*] "והדעות המחייבות קולות לתנועות הגלגלים כערך נגינות המוסיקא נמשכות קצת
 המשך אחר הערתנו זאת".

WS, 8/552; א' יליג, כוכבי יצחק, לא (1865), 29/9–30: בערך... נמשכת... הערותינו; CB, עמ' 1131.

יהודה בן שמואל אבן עבאס (ספרד, המאה ה-13). – יאיר נתיב (נתחבר ע 1250):
 [56*] "חכמת המוסיקא היא חכמת הנגון".

מ' גידמן, Das jüdische Unterrichtswesen w. der sp.-arab. Periode, וינה, 1880, 18/61–19;
 ש' אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל, ב, תל-אביב, תרצ"א, עמ' לב: המוסיקא.

זרחיה בן יצחק בן שאלתיאל חן (ברצלונה, המאה ה-13). – [פירוש משלי ט, א]:
 [57*] "חכמות בנתה ביתה חצבה עמודיה שבעה... האחד הוא הלמודים אשר בכללם ד'
 חכמות שהם חכמת החשבון, הגימטריא שהוא בערבי אלהנדה, המוסיקא בלשוננו ניגון,
 וחכמת הכוכבים והחלק השני הוא הפילוסופיה ונחלקת לג' חלקים: חכמת הטבע וחכמת
 האלהות והנהגת המדינה".

וולפסון, 284/הע' 72, וע"ש, 302–303 הע' 155; השחר, 2 (תרל"א, 1870/71), עמ' 226–227.

המאה ה-14

משה בן שלמה מסלון (נולד ב-Salon, חי בבאוקיר [Beaucaire], צרפת הדרומית,
 1310–1320). – [תרגום הפירוש הארוך לאבן רשד לחיבורי אריסטו]:

[58] "אלנטיירי ירצה חכמת המבט ואשר תעשה אותם חכמת חבור הלחנים הלמודית
 ונדבך הסמוך: "אלמשיקי" (= אלמושיקי)".

HU, 5/176–6, על סמך "כ"י ברלין דף 312" (גרכש 1888, ולא ציון מספרו). – לפי שטייגנשיידר
 משובשת המלה, וע"ש.

ישעיה בן יצחק (קורדובה, ע 1350–1400). – [פירוש הקאנון לאבן סינא]:

[59–60] "אמר: וראוי שתדע שיש בדפק טבע מושיקי נמצא וכמו שמלאכת המושיקא
 תתום ונ"א: תשלם בחבור הנעימות...".

WS, 5/555–.

[61–62] "הפירוש: ...כי כונתי להאריך בביאור זה הטבע המוסיקי הנמצא בדפק
 אשר להבנתו צריכות הקדמות מחכמת המוסיקא".

WS, 2/555–.

[63*] "ונאמר כי כונת מלאכת המוסיקא בכלל היא חבור הלחנים".

WS, 2/556.

[64*] "ואל זה כיון זה המחבר באמרו הנה שמלאכת המוסיקא תשלם בחבור הנעימות".

WS, 5/556.

[65*] "ובעלי חכמת המוסיקא רובם מסכימים שהשעורים המסכימים הם אשר יהיו
 קצוותיהם על יחס הדמיונים...".

WS, 9/556–.

[66*] "אחד מאלה היחסים המושיקיים הנזכרים...".

WS, 5/556–.

[67*] "ואמרו ואיני גדול בעיני מאד לאחז היחס הזה, ירצה שהוא קשה לו לאחז בדפק

כל אלה היחסים המוסיקיים...".

אוה"ס, XXXII/7–. – אצל WS/555–557 חסר הקטע האחרון החשוב לעניינו ונמצא במקור שהיה
 לפניהם: אוה"ס, עמ' XXXII. – עי' HU, עמ' 687–688.

- [68*] "אל הנודע מהם בחכמה המופתית מהמוסיקא".
 ע"ש/5-
 [69*] "אפשר שיבין אלה היחוסים המוסיקים בדפק".
 ע"ש/2-

שלמה בן עמנואל דפירא לפטא (פרובאנס, המאה ה-14). — בתי הנפש (תרגום ופירוש של אלסכעיניה [השבעים] למוסי אבן טובי):

- [70*] "רצה הלמודיות חכמת המספר וחכמת השעורים וחכמת המוסיקא".
 מהד' ה' הירשפלד, לונדון, 1894, 8/37. — לזיהוי השם "דפירא לפטא" (= Pierrelatte) ע"י מאמרו של מ' קטן, קריית ספר, מב (תשכ"ו), עמ' 399-402. HU-192, הע' 932, HB; XIV (1874), עמ' 99.

המאה ה-15

יצחק בן משה פריפוט דוראן הלוי (ספרד, המאות ה-14-15). — מעשה אפד (נתחבר 1403):
 [71*] "וכבר יאמרו הפילוסופים, כי לחכמה הזאת אשר הוא החלק המעשי מחכמת המוסיקא פועל בהנעת הכחות והשוואת מזג האדם".
 אפד, וינה תרכ"ה, 36-35/20.

[72*] "אמר אבו אלצלת בספרו בהספקה במאמר במוסיקא והכלים אשר ישמ[ני]עו בהם הנעימות".
 שם, 8/37. — ע"י הלהן מס' 104-105.

יוסף אלכו (ספרד, סוף המאה ה-14 — 1430). — העיקרים (נתחבר 1425):

[73*-74*] "ולזה נחברו השירים והפיוטים והבקשות העשויים במשקל אל התפלה להתקבץ בהם אלו העניינים כלם. ועוד נוסף עליהם שהם מסכימים לנגוני המוזיקא כמו שהוא מגדר השיר שהוא מאמר מתיחס ונקשר קצתו עם קצתו ומודיע כוונת המדבר במלות קצרות וערכות ושקולות כפי נגוני המוזיקא".
 מהד' מנטובה, ש"ד (1543/44), מאמר ד, פרק כג, דף 134 ב/1-4.

ישראל איסרלין (מארבורג, 1390-1460), פסקים וכתבים, סעיף כז:

[75*] "אמנם אם אין ידוע מהו הספר פסול יש להתיר, דחליבן ברוב ספרים, דרוב ספריהם מספרי משפטים ספרי רפואות וספרי חכמות תכונה ותשבורת ומוזיקא".
 מהד' ויניציאה, רע"ט (1518/19), דף [5] ב, עמודה א/3. — ע"י ש' אסף, באהלי יעקב, ירושלים, תש"ג, 164/הע' 25.

אבו עבד אלה מחמד שמש אלדין אבן אלאכפאני (מת 1348). — אלדר אלנטיים פי אחואל אלעלום ואלתעלים (הפנינים החרוזות בעניני המדעים והלמוד [נתקת בתימן 1462]):

[76] "אלג'ז אלכ'אמס איג'אד אלא[לא]ת אלמוסיקאריה". (החלק החמישי המצאת [או: בניית] הכלים המוסיקאליים).
 כ"י המוזיאון הבריטי, Or. 5565, c, 9-8/ב1. — ר' גוטהייל, JQR ס"ח, XXIII (33-1932), 8/177-9; תרגום אנגלי, ע"ש, 8/167-9, FS-13-10/2; פארמיר, TGUOS XIX (1963), עמ' 52-62. — ראה גם מאמרו של א' שלוח בקובץ זה.

[77] "ואעלם אן אלחאג'ה אלי אלאלאת אלמוסיקאריה לצ'רורה ומנפעה". (ודע כי הצורך בכלים המוסיקאליים הוא בגלל הכרח ותועלת). כה"י הנ"ל, ב1/10. – ר' גוטהייל, כנ"ל, 10/177 (הטפסט העברי), 10/167 (התרגום).

[78–79] "ואשהר אלכתב אלמצנפה פי עלם אלמוסיקא כתאב אבי נצר אלפאראבי ואנפעה ואצ'בטהא אלמוסיקי...". (והספר המפורסם ביותר שנתחבר במדע המוסיקה הוא ספרו של אבו נצר אלפאראבי והוא המועיל ביותר והמדויק ביותר בעניין המוסיקה). כה"י הנ"ל, ב1/15–16. – ר' גוטהייל, כנ"ל, 16–15/177 (הטפסט העברי), 16–15/168 (התרגום).

[80] "עלם אלמוסיקי ואקסאמה אלחכמה אלעמליה". (מדע המוסיקה וחלקיו החכמה השימושית). כה"י הנ"ל, ב3/1–2. – ר' גוטהייל, כנ"ל, 2–1/180 (הטפסט העברי), 2–1/175 (התרגום).

אנונימוס (המאה ה-15). – [רשימות הרצאות בתורת המוסיקה, בעיקר על-פי תורתו של Jean Vaillant (פריס, המחצית השנייה של המאה ה-14 – תחילת המאה ה-15)]: [81*–82] "החכמה הנכבדת חכמת המוסיקא יצטרכו ג' דרכים בכל איש מושיק". כ"י פירנצי, הספרייה הלאומית, Magliabecchiana, III, 70, דף ב1/25. – מכינו לדפוס י' אדלר.

[83*] "אמת כי יש לנו בחכמת המושיקא ח' יחסים". ע"ש, 3/א2.

[84*] "דופלא הוא דבר מושיקי במספר שנים". שם/20.

[85*] "בנגונים מושיקאלש". שם/23.

[86*] "בעד הנגונים מושיקאלש". שם/25–26.

[87*] "כי כאשר מצאו בעלי המושיקא". שם, כב/11.

[88*] "בלונגא (= longa) בחכמת המושיקא מודי" (= mode). שם, א3/1.

[89*] "נשלמו עניני(ם) היחסים המושיקיים". שם, ב3/5.

[90*] "סוף היחסים הראויים בחכמת המושיקא". שם, א4/18.

[91*] "והם מונחות כמושיקא בג' סכות". שם/19.

אנונימוס. – חיבור על תורת המוסיקה (נעתק אשביליה, 1466):
 [92] "אלת'אלת' פי עלם אלמוסיקא". (המאמר השלישי במדע המוסיקה).
 כ"י ברלין Oct. 350; קטלוג שטיינשניידר, ב, מס' 248, עמ' 99 עמודה א.

[93] "אלקול אלת'אמן מן כתאב אלמוסיקא". (המאמר השמיני מספר המוסיקה).
 ע"ש, 28 ב (לפי הקטלוג).

סעדיה אבן דנאן (גראנדה, המחצית השנייה של המאה ה-15, מת באלג'יר). – פרק בחרו:
 [94*] "ואף על פי שהערביים הקדמונים שקלו בטבעם, כבר הסכים טבעם לערכי הנגון
 ומעשה המוסיקי".
 מלאכת השיר, פראנקפורט, 1865, 5/5-6; במקור הערבי כ"י אוכספורד Or.612, 11/א50, אין מקבילה.

אליהו מזרחי (קושטא, ראש רבני תורכיה 1492–1506). – שאלות ותשובות:
 [95*] "שלא ילמדו את הקראים משום למוד שבעולם לא מקרא ולא משנה... לא מספר ולא
 תשבורת ולא תכונה ולא מוסיקה...".
 מהד' קושטא, ש"כ (1559/60), סי' נו (פתיחה); ש' אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל, ת"א,
 תרצ"ו, ג, עמ' ז', 1-5.

דוד אבן יחייא (נולד בפורטוגל וחי ביוון במאה ה-15). – שקל הקודש (נדפס לראשונה
 קושטא רס"ו)²²:
 [96*] "ואופן גלגלה [של מלאכת השיר] יסוב על הרכבת השוא עם שאר התנועות על
 יחסים מתחלפים נאותים לנגוני המוסיקה".
 מהד' ח' ילון, ירושלים, תשכ"ה, נג/3-4 והע' 11.

יהודה בן יצחק (לא ידוע זמנו). – [תרגום מאמר בתורת המוסיקה מלאטינית, בצירוף
 הקדמה (כ"י מהמאה ה-15–16)]:
 [97*] "ותנגנו בשיר / כקול הסירים תחת הסיר. – אבל בידינו חכמת המוסיקא / ערכה
 ומתוקה".
 פריס, דף 22 ב/4-5. ע"י HU, 970/סעיף 580. – הכינוי לדפוס י' אדלר בקובץ זה. – החרוזה על-
 פי המבטא האשכנזי.

[98*] "והעתקתי ספר המוסיקא משפה לעוגה אל לשון הקדש".
 שם/10-11.

[99*] "מוסיקא הוא חכמת הנגינות והיא פרק השיר נחלק לחמשה חלקים".
 שם/16-17.

[100*] "שער הראשון. המוסיקא היא חכמה משכלת ומלמדת שכונת הנגינות ומרחקם
 זו מזו".
 שם/18-19.

22. ואינו מודה לדעתו של המהדיר המבקש לייחסו לשלמה אלמולי. ע"ש טו-יט. – ע"י דוד אבן
 ביליה, דרך לעשות חרוזים, קובץ על יד, ו (תשכ"ו), 233/הע' 16; א' גרינבאום, פתרון חלומות, קורות
 ומקורות, ארשת, ד (תשכ"ו), 180/הע' 6.

[101*] "ובקרא מוסיקא על שם מים וחכמה כי מו הוא מים ושיקא הוא חכמה".
שם/21-22.

[102*] "האותיות שאנו צריכים למושיקא הם תשע עשרה".
שם/23.

[103*] "והמנגנים בחכמת המושיקא...".
שם, 25/ב7-8.

אנונימוס (לא ידוע זמנו), מתרגם. – ספר ההספקה (كتاب الوجيز)²³ לאמיה אבן עבד אלעזיז אבו אלצלח (1068–1138), כ"י מהמאה ה"15–16:
[104*] "האופן הרביעי מן החלק השני בחכמת המוסיקי".
פריס, דף 1/ב1.

[105*] "הנה נסתם מה שקדם מאופני הלמודים באומר בחכמת המוסיקי".
שם/2-3.

שלמה אלמולי (יוון, 1490 – קושטא, 1540). – מאסף לכל המחנות (קושטא, 1530):²⁴
[106*] "והספר הד' המדבר במושיקא יקרא ספר מנצח בנגינות".
ח' ילון, ארשת, ב, ירושלים, תש"ך (1960), עמ' 102.

אנונימוס (לא ידוע זמנו), מתרגם. – ספר הרפואה (כתאב אלשפא) לאבן סינא (980–1037):
[107*] "ובכאן חכמה אמצעית יש לה חלקים שבעה... וזאת היא החכמה הלמודית וחלקיה:
המספר והתשבורת והמוסיקא והמשקלות והמדות והמבטים והתכונה".
וולפסון, 265/הע' 8; י"ל דוקס, אוצר נחמד, ב, 114–115. – מסתבר שהמקור הוא כ"י אופסורד Mich. 335; קטלוג נויבואיר, 1318/6. אם זהו כה"י, חסר תאריך לחלק זה, אולם ע"ש 1318/1 שנעתק בחודש כסלו שנת ה'ט"ו, 1255(?). – הכתב אשכנזי קורסיני, ועל-כן מסתבר כי נעתק בגרמניה.

אנונימוס (לא ידוע זמנו). – [קטע בענייני מדעים מחיבור שלא זוהה]:
[108] "אלראבע אל' פיהא תעליק מן עלם אלמוסיקי באצואתה ואוואנה ונ[ט'אמה]".
(המאמר הרביעי הסעיף הראשון שבו הערה בעניין מדע המוסיקה, קולותיו ומשקליו
וחיבוריו²⁵).
קטע גניזה, קמברידג', T-S. N-S. 188/2, עמ' 9/ב. – מכינו לדפוס ח' אבנארי.

אנונימוס (לא ידוע זמנו), מתרגם. – אגרת בפתיחת ספרי ההגיון לאריסטו:
[109*] "הלמודים: המספר, התשבורת, הכוכבים, הנגיון והיא אלמוסיקא".
HU, 44/הע' 7b על-פי שלושה כ"י: מינכן 307; ואטיקאן 49 דף 105; רמש"ש 22 (קודם ביסליכס 77;
לאן עבר?).

23. HU, עמ' 855 סעיף 527: וג'יז, ולא עלה בידי למצוא חיבור בשם כזה למחברנו. מסתבר כי זוהי
השערת שטיינשניידר. – SAM, 223/41: רסאלה פי אלמוסיקי, ולא עלה בידי למצוא חיבור בשם כזה
למחברנו. מסתבר שזוהי השערת פארמיר. – אין בברוקלמן, GAL.
24. היתה זו תכנית לחיבור, והחיבור לא נכתב.
25. אף רמש"ש הביא בספרו Al-Farabi, פטרסבורג, 1869, 8/80; – 10/81; 33/216; 34: الموسيقا
(sic), כי לדעתו הנכון הוא: الموسيقى.

אנונימוס (לא ידוע זמנו), מתרגם. — תולדות אלכסנדר (נעתק במאה ה-15):
 [110*] "וימצא בתוכם מנגן אחד ואשמינאי(?) שמו ויקח עוגבו בידו וינגן מעניין הלחנין
 הנפרדים בחכמת הניגון הנקרא מוסיקא בלשון הגר".
 מהר' ישראל לוי, ברלין, תרמ"ו, 7-5/115 (= קובץ על יד, ב, תרמ"ו, 7-5/115).

4. שכיחותו ותפוצתו של המונח

בסך-הכל מובא המונח "מוסיקה" בספרותנו 112 פעם בצורות כתיב שונות. ואם נמיינן
 לפי הלשונות:

עברית — 85

ערבית יהודית (1, 2, א6-15, 22, 23, 27, 31, 53, 58, 76-80, 92, 93, 108) — 27
 מספר הפעמים שנמצא המונח בערבית-יהודית הוא פחות מרבע הסך הכללי, אף כי הרבו
 בני עמנו בארצות האיסלאם להשתמש בלשון זו. מסתבר כי הגורם למיעוט הוא שנעלמו
 המקורות הכתובים ערבית-יהודית אחרי שתורגמו אותן יצירות לעברית, כגון מוסרי
 הפילוסופים לחנין אבן אסחאק. אף מסתבר כי אפשר יהיה להוסיף עליהם מקורות נוספים,
 בייחוד לאחר שיסודרו אוצרות גניזת קהיר המפורזת בספריות תבל²⁶. אף אין לחשוב כי
 עלה בידנו לכנס את כל מקורות המונח הזה, אולם אין ספק כי במקורות המובאים יש חומר
 מספיק לדיון ולעיון. בכל אופן, אחרי שנמנו למעלה ממאה ועשר מובאות בספרותנו מהמאה
 ה-10 עד ה-15 קשה יהיה להצטרף למשפט²⁷: "לא יכולתי לברר, מי הכניס לראשונה את
 המונח 'מוסיקה' ללשוננו, אך מסתבר שהוא מצוי בה רק מן המאה ה-11 או ה-12".

נסכם את שכיחותו של המונח בספרותנו לפי הזמן ונציין את שכיחותו בעברית ובערבית-
 יהודית בכל מאה:

המאה	עברית	ערבית-יהודית	בסך הכל	%
10	3	2	5	5
11	—	—	—	—
12	12	15	27	24
13	26	1	27	24
14	12	1	13	11
15	32	8	40	36
	85	27	112	100

אם נתבונן לחלוקה לפי המאות נוכל לסכם ולומר:

א. המונח נמצא בערבית-יהודית במאות ה-10-12 יותר מאשר במאות ה-13-15 (17 כנגד
 10). לעומת זאת בעברית הוא נמצא במאות ה-10-12 רק 15 פעם, ואילו במאות ה-13-15
 75 פעם.

26. עיי' פ' קאהלי, Cairo Geniza, אוכספורד 1959; א-מ הברמן, הגניזה, ירושלים, תשי"ד; ג' אלוני,
 גניזה וכתבי-יד עבריים בספריות קמברידג', ארשת, ג, ירושלים, תשכ"א, עמ' 395-425; א' כץ, ספר
 היובל ליונג, ניו-יורק, תשכ"ב, עמ' 115-131.
 27. עיי' ציון, כט (תשכ"ד), עמ' 66; סיני, נו (תשכ"ה), נ/הע' 93. — ח' שירמן הרצה על הנושא בשנת
 תשכ"ג במכון למדעי היהדות ונוסח הנושא היה: "התאטרות והמוסיקה בסימטאות איטליה במאה
 השש-עשרה עד המאה השמונה-עשרה".

ב. מוזר מאוד שלא מצאנו חיבורים במאה ה-11 לא בעברית ולא בערבית-יהודית.
 ג. מסתברת לנו התרבות הופעתו של המונח העברי לרגל התרגומים ולרגל התפשטות ההשכלה הערבית בארצות פרובאנס ואיטליה.
 ד. מוזר שאין בידנו המונח בערבית-יהודית יותר מפעם יחידה במאה ה-13 ופעם יחידה במאה ה-14.

ה. למספר הרב של הופעות המונח העברי במאה ה-13 גרמו תרגום ר"י אלהריזי של מוה"פ והחיבור המיוחד לתורת המוסיקה מאת המחבר בארץ פרובאנס, כפי שאני משער על סמך השימוש במונחים הנידונים במאמר זה בחיבורו.
 עלינו גם לסכם את המובאות לפי מקומותיהם של המחברים, על סמך ההנחה שגשמר כתיב המונח בהתאם לדרך כתיבת המחבר גם בהעתקת המעתיקים והמתרגמים. ברור שיש לנהוג זהירות רבה בנידון, כי ייתכן ששינוי אלה אף שלא מדעת ובלא כוונה תחילה. ואלה הן הארצות:

איטליה

1	1	אחיטוב בן יצחק (25)
<hr/>		
		אפריקה הצפונית (מצרים ותוניס)
	1	אבו סעד הרופא (23)
	1	אברהם בן הרמב"ם (53)
	1	אנונימוס (108)
	2	דונש בן תמים (2-1)
7	2	משה בן מימון (31, 27)
<hr/>		

גרמניה

	1	אנונימוס (107)
2	1	ישראל איסרלין (75)
<hr/>		

ספרד

2	אברהם בר חייא (20-21)
2	אנונימוס (92-93)
1	זרחיה בן יצחק חזן (57)
1	יהודה אבן עבאס (56)
23	יהודה אלהריזי (30, 32-52, 36א-ב)
3	יהודה הלוי (13-15)
1	יוסף אבן עקינין (22)
1	יוסף אבן צדיק (19)
2	יוסף אלבו (73-74)
1	יוסף בן כיבש (26)
1	יצחק אבן לטיף (55)

המונח "מוסיקה" בספרותנו בימי-הביניים

2	יצחק בן משה פריפוט דוראן (71-72)
11	ישעיה בן יצחק (59-69)
1	משה בן יוסף אבולעאפיה (54)
8	משה אבן עזרא (א-12)
1	סעדיה אבן דנאן (94)
61	

פורטוגל

1	דוד אבן יחייא (96)
---	--------------------

פרובאנס

2	אמיה אבן אבו אלצלח (104-105)
11	אנונימוס (81-91)
3	יהודה אבן תבון (16-18)
7	יהודה בן יצחק (97-103)
1	משה בן שלמה מסלון (58)
1	משה בן שמואל אבן תבון (24)
1	שלמה בן עמנואל דפירא לפטא (70)
2	שמואל אבן תבון (28-29)
28	

תורכיה

1	אליהו מזרחי (95)
2	שלמה אלמולי (106)

תימן

5	אבו עבד אללה מחמד אבן אלאכפאני (76-80)
---	--

5	לא ברור (3-5, 109-110)
---	------------------------

112

ואלה הן ההערות לחלוקה זו לפי המקום:

- 1) בסך הכל נמנו תשע ארצות: שתיים באפריקה, שתיים באסיה וחמש באירופה.
- 2) הראשונות שהשתמשו במונח זה היו שתי הארצות באפריקה (המאה ה-10 עד ה-12); האחרונות בשימוש במונח זה היו שתי הארצות באסיה (המאה ה-15).
- 3) בין ארצות אירופה יש לציין, כי איטליה וגרמניה השתמשו כל אחת במונח זה רק פעם אחת בלבד. גם בפורטוגל נמצא המונח רק פעם אחת בלבד, אולם ארץ זו ניוונה מהספרות בארץ ספרד.

4) בספרד נמצא המונח פי שניים (65%) מאשר בכל שאר הארצות ביחד, כי ספרד היתה בימי-הביניים מרכז ההשכלה הכללית ושאר הארצות ניוונו מספרותה: איטליה, גרמניה, פורטוגל, פרובאנס ותורכיה.

בין המובאות שבהן נמצא המונח מוסיקה יש שנתלוותה אליו גם הגדרתו, ויש להבדיל: א. הגדרת פתולמיאוס: "הכשרון להבדיל בין הקולות הגבוהים ובין הקולות הנמוכים". להגדרה זו מתאים הכתוב במובאה 54: "שבחכמת המוסיקא יתבאר שכאשר יהיו ב' קולות מתחלפות ככבודות או כחדות".

יהודה אלהרייזי, מוה"פ לחנין אבן יצחק: "חבור הקולות בנגונים כחיבור האויר באויר וכשיצא אחד מהם מקול חבירו בתוספת או בגירעון יהיה הפירוד" (מוה"פ, 13/למטה).

יצחק בן משה פריפוט דוראן, מעשה אפד: "ואם תשמע בקול השירים לשאר האומות תמצא ענינם בחלוף זה... בהתחלף יחסי הקולות בדקות והעובי וזולת זה..." (אפד, 15/21-18). ב. הגדרת קליאונידס (Kleonides): "מדע העוסק בטבע היחוסים של הנעימות" (או: הערכים).

להגדרה זו הדים רבים במובאותינו, ואלה הן: 66-67, 69, 96, ואילו הגדרתה נמצאת במובאה 100 מספר המוסיקה ת' יהודה בן יצחק: "חכמה משכלת ומלמדת שכונת הנגינות ומרחקם זו מזו".

5. כתיבו וקריאתו של המונח

רבות הן צורות הכתיב של המונח הלועזי הזה ויש לפתור כמה וכמה בעיות הקשורות בכתיבו ובקריאתו. עלינו להבדיל בין השמות השונים שנכללו במובאותינו: (א) השם; (ב) שם-תואר; (ג) שם כעל המקצוע; (ד) שם-תואר של בעל המקצוע.²⁸

(א) השם

1	1	מוזיק' (30*) = מוזיקא או מוזיקה
2	2	מוזיקא (73*, 75*)
1	3	מוזיקה (74*)
	4	מוסיקא (13, 16-18, 22, 24*, 25*, 26*, 29*, 32*, 33*, 38*, 39*, 40*, 41*, 42*, 45-52, 54*, 55*, 56*, 62-65, 68*, 70*, 71*, 72*, 78*, 92, 97, 99, 101*, 109*, 110*)
42	5	מוסיקה (28*, 36א, 37*, 43*, 44*, 95*)
6	6	מוסיקי (2, 6 א וב), 11, 12, 19, 23, 27, 31, 53, 79, 80, 94*, 104*
16		(105, 108)
1	7	מוסקא (15) = מוסיקא או מוסיקה
1	8	מוסיקא (4*) = מוסיקא
1	9	מוסיקה (14) = מוסיקה
1	10	מוציקא (57*)
2	11	מוציקי (1, 5*)
1	12	מוצקי (3*) = מוצניקי (עי"ש)
1	13	מושיק (82*) = מוסיקא

28. רמ"ש, HU, 9/1046 - מביא רק שלוש צורות מן השבע-עשרה המנויות להלן.

		14	מושיקא (20*, 21*, 35*, 36*, 60*, 81*, 83*, 87*, 88*, 90*, 91*, 98*,
	18		99*, 100*, 102*, 103*, 106*, 107*)
96	2	15	מושיקה (34*, 96*)
(ב) שם-תואר של השם			
	7	16	מוסיקי (8-10, 61*), מוסיקה (7), מוסיקיים (67*, 69*)
	4	17	מושיקי (59*, 84*), מושיקיים (66*, 89*)
	1	18	משיקי = מושיקי (58) [לא ברור]
14	2	19	מושיקאלש (85*, 86*)
(ג) שם בעל המקצוע			
	0	20	מוסיקי
	0	21	מוסיקאר
(ד) שם-תואר של בעל המקצוע			
2	2	22	מוסיקאריה (76, 77)

112

כתיב העיצורים

בכתיב המלה שלושה עיצורים: מ"ם, סמ"ך וקו"ף; הטבלה הנ"ל מראה שנמצאים שינויים רק ביחס לעיצור האמצעי, ואלה הם:

76	בסמ"ך
28	בשי"ן
4	בצד"י
4	בזי"ן

112

זהו חילוף רגיל באותיות השיניים בלשוננו (זסצ"ש), ובכל זאת טעון אף חילוף זה בירור. תעתיק הסין הערבית (س) כרגיל הוא בסמ"ך, אולם לפעמים יבוא גם בשי"ן²⁹. כבר צוין במקום אחר³⁰: "כי בימי-הביניים לא הבדילו חכמינו בין שי"ן לסמ"ך". כידוע חרזו בשירת ימי-הביניים אותיות אלו והיה זה דבר מובן מאליו ואף לא ציינו זאת בחיבורי תורת השירה, פרט לעמנואל פרנסיס בספרו "מתק שפתים" (מהד' ח' בראדי, ברלין תרנ"ב/1892, עמ' 41-42): "ולא איכפת לן אם הם משונות במכתב כיון שהם שוות במבטא וכן סמ"ך ושי"ן שמאלית". באותו מקום אף הובא החילוף "מושיקא - מוסיקא" ודוגמאות נוספות לחילוף

29. עי' י' בלאו, דקדוק הערבית-היהודית, ירושלים, תשכ"ב, 37/סע' 19; ג' אלוני, תורת המשקלים של דונש, יהודה הלוי ואברהם אבן עזרא, ירושלים, תשי"א, עמ' 152-153.

30. ג' אלוני, כינוש-כינושים, קרית-ספר, לב (תשי"ז), עמ' 495-499. - לא נתפרשו לי דברי בלאו ביחס לחילוף במלים הזרות השאלות ובייחוד ביחס לשם "שעיד-סעיד" בהקדמת רס"ג (ואין זה שיר). ועי' דוד בן אברהם אלפאסי, ג'אמע אלאלפאט', א, 156/7-158; ש' פונסקי, REJ, 33 (1896),

זה. במובאותינו נמצאים 25% בשי"ן. ויש להוסיף, כי מרכיבים הספרדים להעתיק את ההגה ס (S=) הספרדית בשי"ן דווקא וכיחוד באמצע המלה. כל המובאות שיש בהן שימוש בשי"ן באו מארץ ספרד³¹.

תעתיק בזי"ן (4 פעמים) במקום סמ"ך "מוזיקא" נמצא במובאות של שני חכמים ספרדים: אלהריזי (30) ואלכו (73–74), וחכם אחד אשכנזי: איסרלין (75). יש מקום לסברה ביחס לחכם האחרון, כי השפעת הלשון הגרמנית או היידיש גרמה לחילוף זה³². אולם לא נוכל לבאר חילוף זה במובאות שני החכמים הספרדים. יש גם מקום לומר, כי מעתיקים אשכנזים ומדפיסים אשכנזים החליפו אות זו, מדעתם או שלא מדעתם³³.

תעתיק בצד"י (4 פעמים) במקום סמ"ך³⁴ הוא בהתאמה מלאה למבטא האות צד"י על-ידי הספרדים. גם בערבית קרוב מבטא הצד"י למבטא הסי"ן והוא הדין בלשון הספרדית, אף כי דייקו משוררי ספרד לחרוז צד"י בצד"י ולא בסמ"ך, ואף אמר דוד אבן יחיאל³⁵: "כי לא יעבור אצלם לשום חחרוז אחד... מצא בצדי האחד ובשני מסה בסמך".

כתיב אמות-הקריאה

בלשון הערבית שממנה הושאלה המלה היא נכתבת³⁶: מוסיקי (موسيقى) – באל"ף מקצורה; מוסיקא (موسيقا) – באל"ף.

בלשון הסורית ששימשה לשון מתוכת בין הספרות היוונית ובין הספרות הערבית נכתבת המלה³⁷: מוסיקי – ביו"ד, או מוסיקא – באל"ף.

אף בספרותנו בימי-הביניים שתי הצורות העיקריות הן: מוסיקי והצורות הקשורות בה (6, 11, 12) – 19 פעם; מוסיקא והצורות הקשורות בה (1–5, 7–10, 14–15) – 76 פעם; בסך הכול 95 פעם מן 96 (ועי' להלן).

וכעת תידון כל הברה והברה לחוד.

ההברה הראשונה נכתבת תמיד "מו" (111 פעם), פרט לפעם אחת ויחידה "מ" (58); ואין ללמוד מפעם זו כלום דבר, בין לדעת הסובר, כי שיבוש לפנינו³⁸, ובין אם לא נשתבשה וביקש המעתיק לכותבה ככתיבה בלא להשגיח באם-הקריאה, או שפליטת קולמוס לפנינו. לא נמצאה מלה זו בספרותנו בימי-הביניים מנוקדת, ויש שתי אפשרויות לקריאתה: מו או מו (אין לחשוב שקראו: מוּן, כי ו'ו בתור עיצור היתה מתגלית בכתיב כפול: "מוו"). קריאת מו נראית קרובה יותר לאמת, על סמך הנימוקים הבאים:

1. ביוונית ובלטינית קריאתה: μου, μου, ולא מסתבר ששינו את הפונים הזה.

31. כ"י פירנצי (מובאות מס' * 81–91) כתוב כתב ספרדי מובהק.

32. גם בימינו רבו החילופים בתעתיק S בלשוננו, כגון: Museum – מוסיאון, מוזיאון; Music – מוסיקה, מוזיקה, וזאת בהתאם ללשון הלועזית המשפיעה על הכותב והדובר.

33. מצאתי במלון אלמג'ד בציון: ואלעאמה תקול (= וההמן אומר): «موزيكا» – מוזיקא, ומסתבר כי זוהי השפעת הלשונות הלועזיות האירופיות בימינו.

34. עי' בלאו, הנ"ל (הע' 39), עמ' 36–37 סעיף 18.

35. דוד אבן יחיאל, שקל הקודש, מהדורת ה' ילון, ירושלים, תשכ"ה, עמ' סה; ד' ילון, תורת השירה הספרדית, ירושלים, ת"ש, עמ' 12–13.

36. פארמיר, Encyclopedia of Islam, III, (ליידן, 1936), עמ' 749 ערך Musiqi.

37. עי' ברוקלמן, לקסיקון סיריאקום, עמ' 377; פיין-סמית, המילון, עמ' 2042, מביא רק את הצורה הראשונה.

38. HU, עמ' 176: צ"ל: אלג'ט'רי, כך לדעת רמש"ש.

2. הקריאה המסורה בשלוש הלשונות, עברית, סורית וערבית, רומזת למסורה מקובלת בקריאת הפונים: u (עי' להלן כתב-יד ומילונים).
 ההברה השנייה נכתבת בימי-הביניים תמיד מלא ביו"ד (102 פעם), פרט לארבע פעמים (3°, 4°, 14, 15), ואין ללמוד מהן כלום, שהרי פעם אחת (3°) נדפסה בשתי צורות, אחת חסר ואחת מלא; פעמיים (4°, 14) נכתבה ביו"ד שלא במקומה; והפעם הרביעית (15) אינה אלא שיבוש.
 קריאתה היא si בלשונות האירופיות, ומסתברת קריאה זו בשלוש הלשונות השמיות הנ"ל, והסברה כהסבר ההברה הראשונה.
 ההברה האחרונה של השם נכתבת באמות-קריאה שונות (88 פעם), ופעם אחת בלא אם-קריאה לגמרי³⁹:

הכתיב	השם (עי' סעיף 5א)	מספר	עברית	ערבית-יהודית
קא	(2, 4, 7, 8, 10, 14)	65	59	6
קה	(3, 5, 9, 15)	10	8	2
קי	(6, 11, 12)	19	5	14
ק	(13)	1	1	—
לא ברור	(1)	1	1	—
		96	74	22

מוזרה מאוד היא הצורה הבודדת בלא אם-קריאה לגמרי (82), ומסתבר כי צ"ל מושיקא, כהתאם לדרך הכתיב של המונח באותו כ"י (81–91) שש פעמים, ואם אין זה שיבוש, הרי ניאליץ לחשוב כי השתמש המחבר במונח זה בהתאם להגייתו בלשון הצרפתית (לא מסתבר שלפנינו השפעת הלשון הגרמנית: Musik, וכפי שנראה להלן מעיד הכתיב של מלה אחרת באותו כ"י על ההגייה הצרפתית): musique. אם דבר זה נכון, הרי זו הפעם היחידה שבא המונח בתעתיק מצרפתית, ולפנינו השפעת תורת המוסיקה הפרובנסאלית על המחבר העברי.

הכתיב ביו"ד הוא כהתאם לכתיב המונח בערבית כאל"ף מקצורה – موسيقى, וכידוע מועתקת אל"ף מקצורה ביו"ד או כאל"ף⁴⁰. מן הראוי לציין, כי הכתיב ביו"ד בלשון העברית הוא רק 35% ואילו בערבית-יהודית הוא מגיע לסך 65%. הכתיב כאל"ף נתגבר במידה כזו שמספרו פי שלושה (67 פעמים) מאשר ביו"ד (13 פעמים); מכאן אף נמצאנו למדים, כי אבותינו בימי-הביניים ראו את האות הסופית במלה זו בלשון הערבית באותיות ערביות כאל"ף מקצורה ולא ביו"ד.

אין לחשוב, כי הכתיב ביו"ד הוא דרך הכתיב בארצות המזרח (אפריקה, תורכיה ותימן) ואילו הכתיב כאל"ף הוא דרך הכתיב בארצות המערב⁴¹, כי הבדיקה אינה מאשרת כלל זה⁴².

39. המספרים הרשומים בלוח הסמוך בסוגריים רומזים לרשימת השמות בסעיף 5א. ההברה האח-רונה בשאר השמות (סעיף 5ב–ד) תידון להלן.
 40. עי' בלאו, הני"ל (הע' 29), עמ' 24–26.
 41. WS, 305/הע' 182, והם סומכים על וולפסון ובייחוד על פארמיר (עי' להלן).
 42. כללנו במזרח את כל הרשום בארצות אפריקה הצפונית, תורכיה ותימן, וסך הכול מספר המובאות מהן מגיע ל-14, ואילו הכתוב ביו"ד מגיע ל-17.

השימוש באל"ף או בה"א הוא כמערכ תשעים אחוז וביו"ד רק עשרה אחוז. השימוש במזרח הוא באל"ף או בה"א שישים וחמישה אחוז וביו"ד שלושים וחמישה אחוז. אולם ביו"ד יש בידנו בסך הכול תשע-עשרה פעמים, ומהן כמחצית במזרח ומחצית במערב. ממילא אין לחשוב כי תתיק אנשי המזרח הוא לפי μουσική היוונית ותתיק אנשי המערב הוא לפי musica הלטינית, כי אלה ואלה השתמשו בספרות הערבית, ולא השתמשו במקור היווני או הלטיני.

חילוף האל"ף בה"א הוא סימן לשעבור המונח היווני הערכי וקליטתו בלשוננו. מכיון שנתגלה בספרותנו בתקופה זו עשר פעמים איננו רשאים לתקן את הכתיב ולהחליף את הה"א באל"ף⁴³. מעשר המובאות בה"א שמונה כתובות בעברית, ורק שתיים כתובות בערבית-יהודית.

המחברים שבכתביהם אנו מוצאים את הכתיב ה"א הם: שמואל אבן תבון (1), יהודה אחריו (6), אליהו מזרחי (1), ריה"ל (2). קביעת קריאתה של ההברה האחרונה קשה יותר מקריאת שתי ההברות הראשונות. יש שוש אפשרויות אלה לקריאה:

musiqi I	—	(1) מוסיקי
musiqe II		
musiqa III		
musiq a I	—	(2) מוסיקא
musiqe II		
musiq a I	—	(3) מוסיקה
musiqe II		
musiq (10) —	—	(4) מוסיק
musiqi I	موسيقى	בערבית יש קוראים: ⁴⁴
musiq a II	موسيقى	⁴⁵
musiqe III	موسيقى	

וקוראים musiqi רק חכמים אירופים, וקוראים musiq a וגם musiqe חכמים ערבים וחכמים אירופים גם יחד. ומסתברת בעיני הקריאה האחרונה musiqe בגלל נימוקים אלה: 1. צורת הכתיב הנוספת موسیقا רומזת בכירור, כי אין יו"ד בסוף המלה אלא אל"ף מקצרה.

2. השמות הנוספים: موسیقار; موسیقاریة, רומזים באופן ברור לפונים a, גם בשם מקצוע האמנות (ועי' להלן).

43. בנעט, לנוסח הערבי של הכוריי(עי' מס' 13-15), 1115-1116.1. — אף הוא ציין, כי בכה"י כתוב "באלמוסיקה!".

44. פארמיר, FS, עמ' 103-104; הג'ל, History of Arabian Music, לונדון, 1929, מפתח, עמ' 262; הג'ל, Encyclopedia of Islam (ראה לעיל הע' 36); WS, 6/305, ועי' בסמוך.

45. איילון-שנער (עם פתחה); דווי עם פתחה; האנס ויהר: musica; אליאס, אלבסתאני — כאן נמצא גם: موسیקי; אלמג'יד — כאן נמצא גם: موسیقا. פארמיר, Historical Facts..., לונדון, תש"ד, המונח בה"א: עמ' 64 מביא את שתי הצורות: musiqi or musiq a.

3. הצורה העממית מוזיקא – musika מסייעת לקריאה בפונים a.
4. ידועים כתבי-יד ערביים מנוקדים, שבהם מנוקדת המלה במפורש בפתחה: כ"י ריקארדיאנה מהמאה ה-13 בפירנצי (מהדורת Vocabulista, C. Schiaparelli, פירנצי 1871, 199 ב/5; –4/486) בניקוד מלא; "אהצא אלעלום" לאלפראבי, נעתק 1310 – כאן באל"ף מקצורה موسيقى – שש פעמים (מהדורת פארמיר, JRAS, 1932, 1/568–2) בניקוד מלא⁴⁶. אולם יש לחשוב, כי קראו מלה זו musique.
5. לא נתגלו כ"י ערביים מנוקדים ביו"ד ובכסרה.
- בסורית יש שתי צורות כתיב: (1) מוסיקי (musiqi)⁴⁷; (2) מוסיקא (musique)⁴⁸.

ברוקלמן קורא צורה 2 בצירי בהברה האחרונה, ומסתבר בעיני שקרא כך כדי לקרב את הכתיב למקורה ביוונית המובאת שם בערך. לא נודעו כתבי-יד סוריים מנוקדים המנקדים מלה זו. בלשון הסורית יש שפע צורות של שמות הקשורים בשם זה, ונראה לי כי הם מסייעים לקריאה $a \leftarrow e$; כגון: מוסיקא (= מוסיקא); מוסיקא (גם מוסיקורא) = מוסיקאי; ועוד.

בפרסית-יהודית נמצא המונח בצורה אחת בלבד⁴⁹: מוסיקי, ולפי המילונים הפרסים יש לקרוא בלשון זו: מוסיקי. אולם בלשון זו נעתקה אל"ף מקצורה בערבית לפונים i, כגון: מעני – maani.

וכך נוהג התעתיק גם במלים אחרות השאלות מהלשון היוונית: אנטיגרפה – ἀντιγραφή (כ"י וואטיקן 30)⁵⁰; אנקלי – ἀγκύλη. עי' פרינקל, 4/230–5; הלקא – ἑλίκα. עי"ש, 14–13/56; פתקא – βατιακά. עי"ש, 5/73; ממרא – Μαμβρή (בר' כג, יז; שם, יט ועוד).

יש איפוא מקום לדעה, כי המונח "מוסיקה" השאול מן היוונית יש לקרוא בערבית-יהודית: מוסיקי, מוסיקא, ויש מקום גם לקריאה: מוסיקא, מוסיקה. ויש לקרוא גם בערבית מוסיקי, מוסיקא וב"אמאלה" (إمالة): מוסיקי, מוסיקא. בלשון הפרסית-יהודית יש לקרוא כמו בפרסית: מוסיקי, ואילו בלשון הסורית: מוסיקי, מוסיקא. אולם לא מסתברת הקריאה "מוסיקי" בעברית ובערבית-יהודית ובערבית. מן הראוי לציין, כי השתמשו במונחנו בלשון נקבה ונדיר ביותר בלשון זכר (3*).

שם-תואר של השם

בסך הכול נמצא שם-התואר 13 פעם, ומהן:

7	–	עברית (59, 61, 66, 67, 69, 84, 89)
4	–	ערבית-יהודית (7–10)
13	2	–
		צרפתית (85, 86)

46. עי' עדותו של פארמיר, כי המונח מנוקד בפתחה בכל פעם באותו כ"י, ובכל זאת הנ"ל סבור, כי יש לקרוא בחיריק.

47. פיין-סמית וברוקלמן, הנ"ל (הע' 37) במילונהם.

48. צורה זו הביא ברוקלמן.

49. על סמך כ"י שברשותי, וזו לשון הכותרת: "כלאצה רסאלה ד אמ דר מכתצרי אז עלם מוסיקי", ונמצא בכ"י מונח זה שש פעמים בצורה זו, דפים 77–82. הקולופון מציין את שנת ההעתקה התיכונה (1840 לספה"ג).

50. עי' קוטשר, מתקרים בארמית גלילית, ירושלים, תשי"ב 2/10, והניקוד הא"י הבודד ודאי, ואף את זמן כה"י יש להקדים למאה העשירית ואולי אף למאה התשיעית. – קראוס, Lehnwörter, מביא כתיב ביו"ד (עמ' 17–18) ובאל"ף (עמ' 53–54), והוא סבור כי הגייתו הייתה גם a במקום e.

והוא נמצא בעברית רק בלשון זכר: מוסיקי, מושיקי, מוסיקיים, מו[ו]שיקי, מושיקיים – בלשון יחיד (3 פעמים), ובלשון רבים (4 פעמים).

הצורה בערבית-יהודית היא מקוצרת⁵¹, כי צ"ל: מוסיקאי, מוסיקאיה, ונמצא בידנו: מוסיקי (4 פעמים), מוסיקיה (פעם אחת), ואין בלשון רבים. וכך גם בלשון הערבית: موسيقي⁵².

מושיקאלש = musicals היא צורה צרפתית והיא נמצאת פעמיים בכ"י פירנצי בל"ז מספר רבים, ובאותו כ"י נתבררה בדרך זו עוד מלה: "מושיק" = musique. ואם יתברר כי שם התואר הוא בספרדית: musicales, ניאליץ לומר כי "מושיק" חסרה אל"ף בסופה, שהרי בספרדית: musica.

את שם בעל המקצוע אפשר להביע בערבית באותה מלה עצמה כמו שם-התואר של השם موسيقي = מוסיקאי⁵³, ואף זו מלה שנתקצרה כמו קודם. אין צורה זו נמצאת בספרות הערבית-יהודית שבידנו, ובעברית מוסיפים את המלה "בעל" – בעל המוסיקה, בעל חכמת המוסיקה, או בעל מלאכת המוסיקה.

ויש שם בעל המקצוע גם במשקל אחר: מוסיקאר – موسيقار⁵⁴, וזו לשון יוונית עממית שהיתה מהלכת במורח התיכון וגם בארץ-ישראל, ונמצאת גם בלשון חכמים, כגון: זוטרי, חליטר, ליבלר, נחתומר, סנדלר⁵⁵. בספרות הערבית-יהודית שבידנו נמצא רק

שם-התואר מהשם של בעל המקצוע פעמיים בכ"י אחד שנעתק בארץ תימן במאה ה-15: מוסיקאריה (76, 77) – موسيقارية. גם את השם ושם-התואר האלה יש מקום לקרוא ב"אמאלה" בפונים e או בפונים^{56a}.

לא נמצא בעברית שם בעל המקצוע במשקל מוסיקר⁵⁷.

51. ע"י בלאו, 109 סעיף 135, 133–134.

52. מובא במילונים: אלבסאני (עם שדה); אליאס (עם שדה); האנסוויה: musiqi (ולא musiqiyyi) וגם בל"ג. איילון-שנער (עם שדה) וגם בל"ג.

53. מובא במילונים: איילון-שנער, אלמג'ד, אליאס, ויהר, דווי ואלבסאני.

54. מובא במילונים: איילון-שנער; דווי – גם כשם תואר; ויהר; ונמצא גם موسيقار; ע"י פארמיר, כג"ל הע' 36.

55. ע"י ליברמן, יוונים ויוונות, עמ' 21. – בדרך זו הן המלים החדשות: זעטוטר, סמרטוטר.

56. באכזואן אלצפא (המאה ה-11), رسالة في الموسيقى (איגרת המוסיקה), מהדורת קהיר, א, 1928, 3/136: فنقول الآن ان الموسيقى هي الغناء. والموسيقار هو المغنى والآلة الموسيقات هو آلة الغناء (אנו אומרים כי המוסיקה הם הניגונים והמוסיקאי הוא המשורר המנגן והכלי של המוסיקאי הוא כלי-הנגינה).

57. כאן עלי להביע תודתי לידידי שהושיטו לי את עזרתם בשעת כתיבת מאמר זה: לד"ר ח' אבנארי, שדן עמי על פרטים שונים במאמר, ואף העמיד לרשותי מהחומר הנמצא ברשותו והשאיל לי תצלומים של כ"י פריס שברשותו; ד"ר י' אדלר, שזירוני ועודדני לכתוב מאמר זה ודן עמי על כ"י פירנצי ואף העמיד לרשותי תצלומים של כ"י פירנצי; לפרופ' י' בלאו שדן עמי על המונח מוסיקה בספרות הפרסית; ולפרופ' י' קוטשר, שדן עמי על הסיומת היוונית בשמות בעלי מקצוע שאליהם שייך השם "מוסיקאר". חן חן לכל ידידי וברכת הקוראים המשכילים תבוא עליהם, כי בעזרתם נשתפרו כמה וכמה דברים שנדונו במאמרי זה.

לוח הקיצורים והסימנים המיוחדים למאמר זה

- קיצורים:
 אוה"ס – מ' שטיינשניידר, ליקוטים מחכמת המוסיקה, אוצר הספרות, א (תרמ"ז – 1887), עמ' XXIX – XXXII.
 דונש – דונש בן תמים, תפסיר כתאב אלמבאדי, מהדורת ג' וידה, REJ, 113 (1954), עמ' 37–61; 122 (1963), עמ' 149–162.
 דונש² – דונש בן תמים, פירוש ספר יצירה, מהדורת מ' גראסבורג, לונדון, תרס"ב. וולפסון – ה"א וולפסון, ספר היובל של HUCA, סינסינטי, 1925, עמ' 261–315.
 מוה"פ – חנין אבן אסחאק, מוסרי הפילוסופים, תרגום י' אלהריוו, מהדורת א' לעווענטהאל, פרנקפורט, תרנ"ו.
 המזכיר – מ' שטיינשניידר, המזכיר, יט (1879), עמ' 44–45.
 ע – ערך, בערך.
 פריס – כ"י הספרייה הלאומית בפריס מס' Heb. 1037.
 ריה"ג – יהודה הלוי, כתאב אלחג'ה ואלדליל באלדין אלד'ליל, מהדורת ה' הירשפלד, לייפציג, 1877.
 ריה"ג² – יהודה הלוי, הכוזרי, ת' י' אבן תבון, כלול בנ"ל.
 רמב"ע – משה אבן עזרא, כתאב אלמחצ'רה ואלמד'אכרה, כ"י אופספורד 553; Hunt; קטלוג גויבואיר מס' 1174.
 רמב"ע² – משה אבן עזרא, שירת ישראל, ת' בן ציון הלפר, לייפציג, תרפ"ד.
 רמש"ש – משה שטיינשניידר.
 ת' – תרגום, תרגם.

FS	H.G. Farmer, <i>Sa'adyah Gaon on the Influence of Music</i> , London, 1943.
GAL	C. Brockelmann, <i>Geschichte der arabischen Litteratur</i> , Leipzig, 1909 ² ; Supplement vol. 1–3, Leiden, 1937–42.
SAM	H.G. Farmer, <i>The Sources of Arabian Music</i> , Leiden, 1965.
WS	E. Werner and I. Sonne, <i>The Philosophy and Theory of Music in Judaeo-Arabic Literature</i> , in <i>HUCA</i> , 16 (1941): 251–319; 17 (1942): 511–572.

סימנים:

- (א) ציון מה"מ הוא שם המחבר ואחריו מספר העמוד. מספר השורה בא אחרי קו אלכסון, כגון: רס"ג, 13/341 = סעדיה, עמ' 341 ש' 13.
 (ב) מקף לפני מספר השורה מציין מלמטה למעלה בעמוד.
 (ג) מספר בסוגריים מרובעים בראש מובאה הוא מספר סידורי למובאות ממקורות הספרות הערבית-יהודית בימי הביניים. כוכב ליד המספר מציין מובאה מספרות עברית.
 (ד) לא צוין במספרים התרגום העברי שאינו מאת מתרגם בימי הביניים. אם לא נזכר שם המתרגם – התרגום הוא של כותב המאמר.
 (ה) מספר סידורי יותר מאחד בראש מובאה מונה את המונח "מוסיקה", אם הוא נזכר בה יותר מפעם אחת, או שנזכר בה שינוי נוסח למונח הזה.

יובל

קובץ מחקרים של המרכז לחקר המוסיקה היהודית

נערך בידי

ישראל אדלר

בשיתוף עם

חנוך אבנארי ובתיה באיאר

ירושלים, תשכ"ח

הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית

ABBREVIATIONS

(N.B.: The special abbreviations and sigla used by N. Allony are listed at the end of his article.)

<i>AHw</i>	W. von Soden, <i>Akkadisches Handwörterbuch</i> , Wiesbaden, 1959 →
<i>AL</i>	M. Steinschneider, <i>Die arabische Literatur der Juden</i> , Frankfurt a.M., 1902
<i>AMl</i>	<i>Acta Musicologica</i>
<i>b</i>	Babylonian Talmud
<i>CAD</i>	<i>The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago</i> , Chicago, 1956 →
<i>CB</i>	M. Steinschneider, <i>Catalogus librorum Hebraeorum in bibliotheca Bodleiana</i> , Berlin, 1852–1860
<i>CS</i>	E. de Coussemaker, ed., <i>Scriptores de musica medii aevi...</i> , Paris, 1864–1876
<i>DTO</i>	<i>Denkmäler der Tonkunst in Österreich</i>
<i>Elssfeldt</i>	O. Elssfeldt, <i>The Old Testament — An Introduction</i> (tr. from the 3rd German edition by P. R. Ackroyd), Oxford, 1965
<i>Enc. Mus. Fasquelle</i>	<i>Encyclopédie de la musique</i> , Paris, Fasquelle, 1958–1961
<i>Erlanger</i>	R. d'Erlanger, <i>La musique arabe</i> , Paris, 1930–1949
<i>Farmer, Gen. Fragm.</i>	H. G. Farmer, <i>The Oriental Musical Influence and Jewish Genizah Fragments on Music</i> , London, 1964; repr. of two art. from <i>Glasgow University Oriental Society, Transactions</i> , 19 (1963): 1–15 (“The Oriental Musical Influence” = pp. 7–21 of repr.); 52–62 (“Jewish Genizah Fragments on Music” = pp. 22–32 of repr.)
<i>GS</i>	M. Gerbert, ed., <i>Scriptores ecclesiastici de musica...</i> , Sankt Blasien, 1784
<i>HOM</i>	A. Z. Idelsohn, <i>Hebräisch-orientalischer Melodienschatz</i> , Leipzig–Berlin–Jerusalem, 1914–1932
<i>HU</i>	M. Steinschneider, <i>Die hebräischen Übersetzungen des Mittelalters</i> , Berlin, 1893
<i>HUCA</i>	<i>Hebrew Union College Annual</i>
<i>IMS</i>	International Musicological Society
<i>IQ</i>	<i>Islamic Quarterly</i>
<i>JA</i>	<i>Journal Asiatique</i>
<i>JAMS</i>	<i>Journal of the American Musicological Society</i>
<i>JIFMC</i>	<i>Journal of the International Folk Music Council</i>
<i>JMT</i>	<i>Journal of Musical Theory</i>
<i>JQR</i>	<i>Jewish Quarterly Review</i>
<i>KS</i>	<i>Kirjath Sepher</i>
<i>m</i>	Mishnah

<i>MD</i>	<i>Musica Disciplina</i>
<i>MGG</i>	<i>Die Musik in Geschichte und Gegenwart</i> , Kassel, 1949 →
<i>MGWJ</i>	<i>Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums</i>
<i>MQ</i>	<i>Musical Quarterly</i>
<i>NOHM</i>	<i>New Oxford History of Music</i> , London, 1955 →
<i>PAAJR</i>	<i>Proceedings of the American Academy for Jewish Research</i>
<i>PL</i>	<i>Patrologia Latina</i> (ed. Migne)
<i>1Q</i>	Dead Sea Scrolls, Qumran Cave 1
<i>1QH</i>	“Thanksgiving Scroll”
<i>1QM</i>	“War Scroll”
<i>1QS</i>	“Manual of Discipline”
<i>REI</i>	<i>Revue des Etudes Islamiques</i>
<i>REJ</i>	<i>Revue des Etudes Juives</i>
Riemann, <i>Hbd. Mg.</i>	H. Riemann, <i>Handbuch der Musikgeschichte</i> , Leipzig, 1919–1922
Riemann, <i>ML</i>	H. Riemann, <i>Musik-Lexikon</i> (quoted edition indicated by exponent)
<i>RM</i>	<i>Revue de Musicologie</i>
<i>RQ</i>	<i>Revue de Qumran</i>
<i>SIMG</i>	<i>Sammelbände der Internationalen Musikgesellschaft</i>
Steinschneider, <i>Cat.</i> Berlin	M. Steinschneider, <i>Verzeichnis der hebräischen Handschriften [der Königlichen Bibliothek zu Berlin]</i> , Berlin, 1878–1897
<i>VT</i>	<i>Vetus Testamentum</i>
<i>y</i>	Jerusalem Talmud
<i>ZAW</i>	<i>Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft</i>
<i>ZDMG</i>	<i>Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft</i>
<i>ZfMW</i>	<i>Zeitschrift für Musikwissenschaft</i>
<i>ZGJD</i>	<i>Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland</i>